

Perspectief op Herstel

Inhoudsopgave

1.	Brede welvaart en de coronacrisis	2
2.	De gezondheidscrisis bedwingen is cruciaal voor economie en samenleving	5
2.1	Driehoek gezondheid, economie en welzijn in balans	5
2.2	Maatregelen blijven noodzakelijk voor economie en maatschappij	5
2.3	Effectief test- en vaccinatiebeleid	6
2.4	Communiceer intensief en stimuleer naleving	7
2.5	Monitoring gevolgen coronacrisis	9
3.	Zet steun voort en intensiveer waar nodig.....	10
3.1	Economisch beleid.....	10
3.2	Sociaal-maatschappelijk beleid	15
4.	Start met voorbereiden herstelbeleid	21
4.1	Coronacrisis werkt sterk door op groot aantal terreinen	21
4.2	Investeer in economische structuurversterking	23
4.3	Investeer in versterking maatschappelijke vitaliteit	25
5.	Slotbeschouwing	28

1. Brede welvaart en de coronacrisis

De impact van de coronacrisis is wereldwijd sterk voelbaar. Ook in Nederland bevinden we ons in een besmettingsgolf, waarvan het einde nog niet in zicht lijkt. De huidige lockdown blijft onverminderd van kracht en heeft grote gevolgen voor de samenleving. Daarnaast leiden nieuwe mutaties van het virus, waaronder de Britse variant en varianten uit Zuid Afrika en Zuid Amerika, tot zorgen over nieuwe oplevingen van het virus en tot een verzwaring van de bestaande maatregelen en nieuwe preventieve maatregelen, waaronder een avondklok.

Tegelijkertijd bieden meerdere ontwikkelingen ook perspectief. De combinatie van de start van het vaccinatieprogramma, het verder opschalen van de testcapaciteit en de komst van de lente en de zomer bieden gezamenlijk perspectief op het geleidelijk normaliseren van de samenleving en de economie. Daarmee zal de ontwrichtende werking van het virus op den duur ook minder groot worden. Met een slimme test- en vaccinatiestrategie zal geleidelijk weer meer mogelijk worden. Het is echter nog moeilijk te voorspellen wanneer de Nederlandse samenleving echt kan herstellen.

Belang van volhouden en doorpakken in de laatste fase van de crisis

Het vaccineren van de bevolking is een grote logistieke operatie die waarschijnlijk tot in het derde kwartaal van 2021 zal duren. Zowel het virus als de ontwikkeling van de crisis zijn grillig. De verschillende varianten en mutaties van het virus zullen nog langere tijd impact hebben op onze samenleving en kunnen weer voor een nieuwe golf zorgen. Contactbeperkende maatregelen zullen daarom de komende maanden nog noodzakelijk blijven, om ook te voorkomen dat de samenleving de komende maanden constant afwisselt tussen een beetje meer open en dicht.

De overheid heeft het afgelopen jaar veel stappen gezet om met een combinatie van maatregelen, testen en vaccinaties de samenleving gezond te houden. Met de start van het vaccineren ontstaat ruimte voor meer perspectief en lijken we aan het begin te staan van de laatste fase van de coronacrisis. Maar voordat onze samenleving kan herstellen moeten we de komende maanden nog door deze moeilijke fase heen, waarin het uiterste wordt gevraagd van onze economische, maatschappelijke en psychische weerbaarheid. Ook onderlinge solidariteit blijft daarbij van groot belang. We moeten nu samen volhouden en doorpakken, om er samen ook doorheen te komen.

Risico op negatieve ontwikkelingen neemt toe

In zijn eerste advies, *De contouren van een intelligent herstelbeleid*, bood de Denktank Coronacrisis¹ contouren om te kunnen komen tot een intelligent herstelbeleid voor de Nederlandse samenleving en economie. Deze contouren zijn voor een groot deel ook nu nog relevant voor het herstelbeleid. Centraal hierin staat grip houden op de gezondheidszorg, het versterken van ons verdienvermogen, de sociale bescherming van kwetsbare groepen en het tegengaan van tweedeling in de samenleving. Om toekomstige welvaart mogelijk te maken moet het overheidsbeleid ook voorsorteren op de middellange en lange termijn beleidsagenda's: dit zijn de grote transities zoals digitalisering en robotisering, internationalisering, verduurzaming, een inclusieve arbeidsmarkt en inspelen op de vergrijzing. Herstelbeleid dient bovendien te streven naar een brede welvaart met een duurzaam karakter waar iedereen van mee kan profiteren.

¹ De Denktank Coronacrisis bestaat uit een brede groep van vertegenwoordigers van kennisinstututen, planbureaus en sociale partners, zoals DNB, SCP, CPB, Onderwijsraad, WRR, CBS, VNG, SER Jongerenplatform, RLi, RVS, FNV, VNO NCW, CNV, AWWN, VCP, Clingendael en TNO die onder leiding van SER-voorzitter Mariëtte Hamer tot dit advies is gekomen.

De afgelopen maanden is duidelijk geworden dat bepaalde bevolkingsgroepen en sectoren ongelijk hard geraakt worden door de economische, sociaal-maatschappelijke en gezondheidsgevolgen van de crisis. Het gaat daarbij onder andere om ondernemers, jongeren, ouderen en kwetsbare groepen, maar ook werkgevers en werkenden in sectoren die gesloten zijn of om andere redenen door de coronacrisis niet operationeel kunnen zijn.

Hoewel er in het huidige beleid op meerdere manieren op succesvolle wijze rekening wordt gehouden met deze gevolgen, onder andere door middel van de steunpakketten, worden deze groepen alsnog getroffen door onder andere (jeugd)werkloosheid, bestaansonzekerheid, onderwijsachterstanden, schuldenopbouw, fysieke en mentale gezondheidsklachten en eenzaamheid. Daarnaast geldt specifiek voor ondernemers en ondernemingen dat de steunpakketten slechts deels hun lasten en verliezen compenseren. Zij teren in op eigen vermogen en buffers en creëren daarnaast hoge schulden. Ook leveren zij fors in op hun persoonlijk inkomen. Daarmee wordt het risico op negatieve ontwikkelingen in de samenleving vergroot, zoals een groeiende tweedeling of een toenemende druk op de zorg. Hierdoor wordt niet alleen de brede welvaart in Nederland onder druk gezet, maar werkt het ook het gevaar in de hand dat de huidige gezondheidscrisis uiteindelijk overgaat in een financieel-economische en/ of sociale crisis.

Vijf hoofdlijnen voor coronabeleid

Het is belangrijk dat het coronabeleid ook de komende maanden gericht blijft op een effectieve aanpak van het coronavirus en het beperken van de gevolgen van de crisis. Het is daarbij nuttig om te kijken naar de lessen die we kunnen leren uit de afgelopen periode, om zo het coronabeleid van de komende maanden te versterken. De afgelopen maanden hebben het belang laten zien van tijdige maatregelen om besmettingen te voorkomen, voldoende testcapaciteit en een goede en tijdig geformuleerde vaccinatiestrategie, een duidelijke communicatie van het beleid, een goede handhaving en naleving van de maatregelen, en een goede monitoring van de gevolgen om zo te kunnen anticiperen op de gevolgen van de crisis. Dit zijn essentiële randvoorwaarden voor de effectiviteit van het coronabeleid.

Daarnaast beschouwen we de crisis en de aanbevelingen in dit advies vanuit drie aspecten; de gezondheidsrisico's, de gevolgen voor de economie, en de gevolgen voor het sociaal en mentaal welzijn. Een intelligent en effectief coronabeleid, en het daarop volgende herstelbeleid, moet toezien op de gevolgen van deze drie aspecten, om zo de gevolgen van de crisis in de breedte te beperken.

Uiteindelijk is het ook belangrijk dat een (middel-)lange termijn toekomstperspectief wordt ontwikkeld. Dat is er nu nog niet, maar is wel nodig. Een dergelijk toekomstperspectief kan het coronabeleid ondersteunen en draagt bij aan een gestructureerde en daadkrachtige aanpak, geeft vertrouwen aan burgers en het bedrijfsleven en helpt bovendien bij het initiëren van investeringen en het stimuleren van de economie.

Op basis van het bovenstaande formuleert de Denktank Coronacrisis vijf hoofdlijnen voor het coronabeleid voor de komende maanden en de periode van herstel. Deze hoofdlijnen vormen de basis voor het onderliggende advies.

1. Het is belangrijk dat we nu blijven volhouden en doorpakken

Met de komst van de Britse variant moeten we in deze moeilijke fase juist volhouden, doorpakken en inzetten op het beheersen van het coronavirus en de naleving van de maatregelen. Ook onderlinge solidariteit en het beperken van de gevolgen van de crisis blijven daarmee van groot belang.

2. **De gezondheidscrisis bedwingen is cruciaal voor economie en welzijn**

De coronacrisis heeft ons geleerd dat gezondheidsmaatregelen en economische en sociaalmaatschappelijke belangen hand in hand gaan en dat we de gezondheidscrisis in bedwang moeten houden. Als we de gezondheidscrisis niet in bedwang houden, heeft dat ook grote gevolgen voor onze economie en welzijn. Om de gezondheidscrisis in bedwang te houden is een zo effectief mogelijk vaccinatie- en testbeleid is een vereiste. Om de gevolgen van de crisis voor de economie en het welzijn zoveel mogelijk te beperken en compenseren is daarnaast steun nodig.

3. **Zet de steun aan ondernemers, werknemers en kwetsbare groepen voort en intensiveer waar nodig**

De crisis raakt sommige groepen en sectoren heel hard. Het water staat menigeeen aan de lippen en de druk op het sociale en mentale welzijn neemt toe. Juist nu we in deze laatste fase van de coronacrisis komen moet het kabinet zich blijven inzetten om het leed te verzachten en steun bieden aan sectoren, bedrijven en kwetsbare groepen die in deze crisis in het nauw komen. Naarmate de maatregelen toenemen, zal daarbij ook steeds meer oog moeten zijn voor het welzijn van de bevolking in de breedte.

4. **Blijf intensief communiceren en uitleggen om naleving te stimuleren**

Met elkaar - overheid, leden van de Denktank Coronacrisis, andere maatschappelijke organisaties - moeten we de consequenties, geleerde lessen en de te nemen maatregelen blijven communiceren en uitleggen, om zo te kunnen komen tot draagvlak en naleving. Daarnaast blijft goede handhaving van de maatregelen nodig. Alleen als samenleving kunnen we deze crisis overkomen.

5. **Start met het voorbereiden van het inhoudelijke herstelbeleid dat we na de coronacrisis gaan inzetten en betrek partijen daarbij**

Het is zaak om zo snel mogelijk met een concreet herstelplan te komen. Het nadenken daarover biedt het perspectief dat zoveel mensen zo hard nodig hebben en zorgt ervoor dat we voorbereid zijn op de herstelfase die na vaccinatie zal volgen. Stimuleer daarbij de inzet van brede dialog tafels om met elkaar van gedachten te wisselen over en voorbereid te zijn op herstel. Zo kunnen we een beter beeld krijgen wat brede welvaart voor iedereen in onze samenleving betekent en daar bij herstel rekening mee houden.

Benaderingswijze van dit advies

In dit briefadvies wordt een aantal aanbevelingen gedaan ter ondersteuning van deze vijf uitgangspunten, gericht aan zowel de overheid als de brede samenleving, om te kunnen komen tot een aanpak van de coronacrisis die de gevolgen van de crisis beperkt en een brede welvaart ondersteunt. Kanttekening daarbij is dat het advies zoveel mogelijk gekoppeld is aan de actualiteit, maar door de snelle ontwikkelingen die het virus met zich meebrengt zal de actualiteit ons altijd voor zijn.

Om tot deze aanbevelingen te kunnen komen zal in hoofdstuk 2 eerst een weergave worden gegeven van de belangrijkste lessen uit de afgelopen periode, die nu relevant zijn als randvoorwaarden voor succesvol coronabeleid van de komende maanden. Ook worden aanbevelingen gedaan voor de communicatie en handhaving van het beleid, om zo de naleving te bevorderen. Daarna wordt in hoofdstuk 3 op economisch (par. 3.1) en sociaalmaatschappelijk (par. 3.2) terrein een weergave gegeven van de verwachte ontwikkelingen in het komende jaar. Welke gevolgen zijn te verwachten op basis van

deze ontwikkelingen en wat voor beleid is nodig om deze gevolgen te beperken? De verschillende aanbevelingen uit het advies zijn gebaseerd op de inzichten en publicaties van de Denktank Coronacrisis en de verschillende organisaties die onderdeel zijn van de Denktank. Hoofdstuk 4 biedt tenslotte een toekomstperspectief op de lange termijn, voor herstel na de crisis.

2. De gezondheidscrisis bedwingen is cruciaal voor economie en samenleving

De afgelopen periode hebben we als samenleving tijdens de crisis een aantal belangrijke lessen geleerd. Mede op basis van deze lessen kunnen een aantal randvoorwaarden worden geïdentificeerd voor het coronabeleid van de komende maanden. Hieronder worden deze lessen en randvoorwaarden weergegeven.

2.1 Driehoek gezondheid, economie en welzijn in balans

Om op middellange en lange termijn onze brede welvaart te vergroten is coronabeleid nodig dat nog verder anticipeert op de gezondheids-, economische en sociaalmaatschappelijke gevolgen van de crisis, en deze gevolgen zoveel mogelijk beperkt en compenseert. Dit kan gericht zijn op direct beleid, bijvoorbeeld door het slimmer toepassen van bestaande maatregelen, en flankerend beleid, om de negatieve gevolgen te dempen. Op die manier kan er voor worden gezorgd dat de impact op de gezondheid en sociaal-maatschappelijke en economische positie van de verschillende bevolkingsgroepen en sectoren zo klein mogelijk is en de driehoek gezondheid, economie en maatschappij zo veel mogelijk in balans kan worden gehouden.

Een belangrijke kanttekening bij het beleid om de maatregelen te beperken en compenseren is de uitvoerbaarheid van het beleid. Daarbij gaat het niet alleen om de financiële mogelijkheden binnen het beleid, maar ook over de capaciteit die uitvoeringsinstanties hebben om de maatregelen in de praktijk uit te voeren. Het is daarom belangrijk om in het coronabeleid uitdrukkelijk rekening te houden met de uitvoerbaarheid, waaronder de handhaving, van het beleid. Omdat door de grenzen van de uitvoerbaarheid de gevolgen van de crisis mogelijk minder of minder snel kunnen worden beperkt of gecompenseerd, is het van belang dat de uitvoeringsorganisaties waar nodig versterkt worden. Daarnaast wordt hiermee de noodzaak van een duidelijk toekomstperspectief² op basis van een concreet herstelplan des te groter. Zie ook hoofdstuk 4.

2.2 Maatregelen blijven noodzakelijk voor economie en maatschappij

Hoewel de huidige lockdown grote impact heeft op de samenleving en de bevolking de komende maanden gevaccineerd wordt, blijven effectieve contactbeperkende maatregelen de komende maanden nog noodzakelijk en is het van belang dat de afbouw van de maatregelen op verantwoorde wijze plaatsvindt. Een te snelle afbouw van de maatregelen zou het gevaar van nieuwe besmettingsgolven en daarmee juist verdere economische en maatschappelijke gevolgen met zich mee kunnen brengen. Contactbeperkende maatregelen dempen weliswaar de groei op korte termijn, maar ook zonder maatregelen leidt de voorzichtigheid van consumenten tot een rem op de economische groei. Het afbouwen van de maatregelen zal daarom de gevolgen van de

² Zie ook: Raad voor Volksgezondheid & Samenleving (2020), *Coronamoe(d)*, via: [https://adviezen.raadrvs.nl/coronamoe\(d\)/](https://adviezen.raadrvs.nl/coronamoe(d)/)

crisis niet gelijkwaardig verminderen. De maatregelen kunnen juist helpen om het vertrouwen en de consumptie te herstellen. Het netto effect van de maatregelen kan dan juist positief zijn, zoals ook uit recent onderzoek van het Internationaal Monetair Fonds blijkt.³ Omdat het virus de komende periode nog in onze samenleving aanwezig is, is het van belang om ook de komende maanden de verspreiding van het virus zoveel mogelijk met effectieve maatregelen te beperken, om zo juist ook onze economie en maatschappij te beschermen.

Het ontstaan van de tweede besmettingsgolf heeft bovendien geïllustreerd dat het ook van belang is om waar nodig tijdig nieuwe, effectieve maatregelen te nemen om de dreiging van nieuwe besmettingsgolven te voorkomen. Het afbouwen of opschalen van de maatregelen vraagt in het algemeen om een adaptieve houding, een goede timing en een helder geformuleerd stappenplan waarbij ook het doel van de verschillende stappen wordt aangegeven. Door bij iedere maatregel zo goed mogelijk een afweging te maken tussen de effectiviteit van de maatregel en de gevolgen die de maatregel met zich meebrengt op economisch en sociaal-maatschappelijk terrein, kan men tot een goede balans komen in de afbouw van de maatregelen.

Een belangrijke kanttekening bij het bovenstaande is dat de ontwikkeling van het virus moeilijk te voorspellen is en we moeten beseffen dat de crisis inherent gepaard gaat met onzekerheid. Hoewel het daardoor soms moeilijk is om de juiste keuzes te maken in het beleid, is het daardoor des te meer van belang om de gemaakte keuzes zo goed mogelijk uit te leggen en oog te hebben voor de impact van de crisis op de mentale welzijn van de bevolking. Bij het afbouwen of opschalen van de maatregelen dient ook de voortgang van de vaccinaties en het testbeleid een belangrijke rol te spelen. Hoewel er geen directe afruil tussen gezondheid en economie lijkt te bestaan, snakt de economie wel naar normalisatie. Het is daarom van belang om nu al na te denken over slimme maatregelen, waardoor met een goede combinatie van vaccinatie- en teststrategie, op den duur de economie meer verantwoord open kan.

2.3 Effectief test- en vaccinatiebeleid

Op het moment dat kwetsbare groepen gevaccineerd zijn, en niet-kwetsbare groepen zich wel regelmatig laten testen, zijn er mogelijk meer opties om de maatregelen stapsgewijs en op een slimme manier af te bouwen. Daarom is het van belang dat het kabinet als uitgangspunt vast blijft houden aan de urgentie van een effectief test- en vaccinatiebeleid. Dit is een cruciale randvoorwaarde voor het beleid. Tijdens de tweede besmettingsgolf vormde de testcapaciteit en de capaciteit om bron- en contactonderzoek uit te voeren een knelpunt in de Nederlandse corona-aanpak. Lang moeten wachten en reizen voor een test leidt tot nadelige gevolgen voor de gezondheid, economie en maatschappij. Een gebrek aan capaciteit voor bron- en contactonderzoek (bco) leidde ertoe dat besmettingen moeilijker in kaart kunnen worden gebracht en voorkomen. Uit modellen blijkt ook dat de welvaartseffecten van intensief testen sterk positief zijn.⁴ Hoe sneller kan worden vastgesteld dat iemand besmet is, hoe lager de kans dat zij anderen besmetten. Mensen vinden het vaak zelf ook moeilijk om het onderscheid te maken tussen corona en andere ziekten.

Voldoende testcapaciteit is daarmee van belang om de sociaal-maatschappelijke en economische gevolgen van de crisis tegen te gaan en zo snel mogelijk te kunnen herstellen. Op die manier kunnen mensen in quarantaine ook sneller weer meedoen aan

³ IMF, World Economic Outlook 2020, Chapter 2, <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/09/30/world-economic-outlook-october-2020>

⁴ Zie ook: Koolman (2020), Farboodi et al. (2020), Berger et al. (2020) en Brotherhood et al. (2020)

het economische en sociaal-maatschappelijke verkeer. Een solide infrastructuur met voldoende sneltestlocaties en XL-teststraten kunnen daar een grote rol in spelen, net als de mogelijkheid om op de werkvloer een test te doen, mits vrijwillig en met voldoende privacy-waarborgen. Zie ook de laatste kabinetsbrief met mogelijkheden om testen voor screenen in te zetten, massaal testen en test als toegang.

De komende maanden zullen er bovendien mogelijk meer vaccins op de markt komen die effectief ingezet worden om de Nederlandse bevolking te vaccineren. Het is belangrijk om in het beleid te anticiperen op de toekomstscenario's bij het vaccineren, inclusief de beschikbaarheid van nieuwe vaccins en de noodzakelijke extra capaciteit aan personeel die nodig is bij een eventuele versnelling van de strategie. Verken daarbij hoe aan grotere capaciteitseisen kan worden voldaan. Juist tegen de achtergrond van nieuwe virusmutaties is het van eminent belang dat de hoogste prioriteit wordt gegeven aan de uitvoering van het vaccinatieprogramma en iedere mogelijkheid aan te grijpen dit te versnellen.

Het is bovendien belangrijk om te voorkomen dat het vaccinatiebeleid tot een tweedeling in de maatschappij leidt, tussen degene die al wel gevaccineerd zijn, en zij die dit om verschillende redenen (nog) niet zijn. Zorg ervoor dat er in de voorlichtingscampagne van de overheid over vaccinaties aandacht wordt besteed aan de positie en rechten en plichten van mensen die nog niet zijn gevaccineerd. Daarnaast is het van belang dat werkkenden die (nog) niet gevaccineerd zijn voldoende toegang blijven houden tot persoonlijke beschermingsmiddelen op de werkvloer om hun werk zo gezond en veilig mogelijk te kunnen blijven uitvoeren.

2.4 Communiceer intensief en stimuleer naleving

De afgelopen maanden is gebleken dat het voorkomen van de verspreiding van het virus vooral om een aanpassing van het menselijk gedrag vraagt. Een heldere, intensieve communicatiecampagne en het stimuleren van naleving zijn daarbij essentieel. De naleving werd soms echter bemoeilijkt door het ontbreken van positieve prikkels, uitvoeringsproblemen en informatievoorziening over de uitwerking van maatregelen in specifieke situaties. Dit onderstreept de noodzaak van beleid en maatregelen om mensen te stimuleren om de maatregelen na te leven. Ook het samenspel tussen landelijk beleid en lokale uitvoering is daarbij essentieel.

Naleving en communicatie

Het RIVM onderzoekt al langere tijd de naleving van de maatregelen en publiceert die sinds kort op het Corona Dashboard. Draagvlak voor het beleid is een van de belangrijkste factoren voor een goede naleving. Het geeft mensen het gevoel dat we gezamenlijk verantwoordelijk zijn voor een goede aanpak van de crisis. De WRR beschrijft in haar notitie *Communicatie en draagvlak Covid-19* hoe zowel draagvlak als naleving kan worden gestimuleerd. Uit de cijfers blijkt dat het juist met het draagvlak voor de maatregelen vaak goed gaat, maar er blijkt echter een discrepantie te zitten tussen het draagvlak en de naleving. Strengere maatregelen, waaronder de avondklok, leiden tot veel maatschappelijk debat en lijken het draagvlak voor deze maatregelen onder druk te zetten. Als de overheid beter snapt waarom bepaalde mensen moeite hebben met bepaalde maatregelen, is het mogelijk daarop in te spelen en te zoeken naar oplossingen die misschien wel mogelijk zijn. Mensen maken vaak ook onbewust of onbedoeld de verkeerde keuzes en hebben een grote drang naar sociaal contact. Weten is nog geen doen.⁵ De naleving werd soms ook bemoeilijkt door het ontbreken van

⁵ Zie <https://www.wrr.nl/publicaties/rapporten/2017/04/24/weten-is-nog-geen-doen>

positieve prikkels, uitvoeringsproblemen en informatievoorziening over de uitwerking van maatregelen in specifieke situaties.

Er zou meer gebruik moeten worden gemaakt van gedragswetenschappers en –experts om nog effectiever te communiceren met de samenleving. Naleving van de coronamaatregelen lijkt steeds moeilijker te worden. Dit wordt verder versterkt door de toegenomen verzwaring van de maatregelen. Door gericht en beter het gedrag van individuen te beïnvloeden, kan met vergelijkbare of minder maatregelen meer worden bereikt.

Aanbevelingen voor beleid

- Communiceer duidelijk over het beleid en wat er van mensen verwacht wordt. Onduidelijk beleid leidt tot onbegrip en minder naleving. Duidelijke communicatie betekent dat de argumenten, keuzes, afwegingen en de bijbehorende wetenschap waarop het beleid is gebaseerd expliciet en begrijpelijk wordt gemaakt;
- Een heldere communicatie en aansprekende, brede communicatiecampagne zijn nodig om de naleving van de maatregelen te stimuleren. Daarbij moet ook oog zijn voor de komende maanden en de keuzes die gemaakt worden. Specifiek moet er aandacht zijn voor het vaccin, de vaccinatiestrategie, de effecten en de noodzaak tot deelname, als het feit dat als begonnen wordt met vaccineren, de bestaande regels nog een hele tijd geldig zullen moeten blijven. Richt communicatie ook op specifieke doelgroepen die de maatregelen minder naleven en ga in op de redenen waarom zij de maatregelen niet naleven;
- Stimuleer en onderzoek de mogelijkheden van de inzet van slimme maatregelen bij bedrijven en openbare ruimtes. Hierbij valt onder andere te denken aan de mogelijkheid om met een negatieve test toegang te krijgen tot bepaalde activiteiten;
- Stimuleer en onderzoek de mogelijkheden van de inzet van 'gentle reminders' voor goed gedrag in bedrijven en openbare ruimtes. Hierbij valt te denken aan posters, pijlen en het aanbieden van mondkapjes en handgel. Hierdoor wordt naleving makkelijker, prettig en vanzelfsprekender. Ondersteun ondernemers en beheerders van openbare ruimtes bij het toepassen van deze 'gentle reminders';
- Stimuleer een structurele inzet van gedragsdeskundigen bij de ontwikkeling van en communicatie over het beleid
- Zorg bij de ontwikkeling van nieuw beleid dat specifieke doelgroepen mee kunnen denken over de ontwikkeling van dat beleid. Inspraak en betrokkenheid kan leiden tot een betere naleving en effectiever beleid;
- Naarmate de crisis langer duurt wordt het belangrijker dat er in de communicatie meer aandacht is voor het mentale welzijn van alle burgers. Ontwikkel hier in samenwerking met deskundigen een gerichte aanpak voor.

Effectieve handhaving

Een gebrek aan effectieve, of juist willekeurige handhaving kan leiden tot een afname van de bereidheid maatregelen na te leven, waardoor ook het draagvlak voor maatregelen kan afnemen. Effectief toezicht en handhaving zijn daarom belangrijk, opdat men ziet dat verkeerd gedrag niet wordt geaccepteerd, maar gecorrigeerd. Strengere maatregelen, waaronder de avondklok, en de mogelijke gevolgen daarvan op

het draagvlak, kunnen er tegelijkertijd voor zorgen dat er meer wordt gevraagd van de handhaving. Om effectief toezicht en handhaving uitvoerbaar te maken zijn voldoende middelen en faciliteiten nodig. Dat geldt ook tijdens de coronacrisis. Het zou daarnaast verstandig zijn om in het herstelbeleid na de coronacrisis rekening te houden met de maatschappelijke onrust die op momenten tijdens de crisis is ontstaan en de gevolgen daarvan voor de handhaving.

De Inspectie SZW houdt toezicht op naleving van de maatregelen op de werkvloer en handhaaft daarop. Zij heeft een meldpunt over veiligheid op de werkplek in verband met corona. Uit meldingen blijkt dat er ook op de werkvloer nog te vaak onvoldoende afstand wordt gehouden of dat werknemers met gezondheidsklachten aanwezig zijn op de werkvloer.

Aanbevelingen voor beleid

- Voldoende capaciteit is cruciaal om maatregelen effectief te handhaven. In het landelijk beleid moet daarom vernieuwde aandacht komen voor de uitvoering en de uitvoerbaarheid van regels en de benodigde handhaving capaciteit om daar voor zorg te dragen, waaronder de capaciteit bij de politie en boa's;
- Zorg dat werkenden weten waar ze misstanden op de werkvloer kunnen melden. Stel vast of de Inspectie SZW voldoende capaciteit heeft om de coronameldingen af te handelen en neem stappen als dat niet zo is.

2.5 Monitoring gevolgen coronacrisis

Ook actuele, betrouwbare en duidelijke informatie over de gevolgen van de crisis is van belang om effectief coronabeleid te ontwikkelen. Deze informatie kan worden gebruikt om beter zicht te krijgen, en waar mogelijk te anticiperen op de ontwikkelingen en de gevolgen van de crisis voor sectoren en beroepsgroepen, zodat beleid kan worden gevoerd om de gevolgen zo goed mogelijk te beperken, herstellen of compenseren. Zo kunnen makkelijker de effecten van het beleid op onder andere de werkloosheid, schulden, druk op de geestelijke gezondheidszorg inzichtelijk worden gemaakt. Ook ontbreekt op dit moment een overzichtelijk beeld van de voortgang van de toediening van de vaccinaties. Een combinatie van data uit verschillende bronnen kan de verschillende ontwikkelingen overzichtelijk op een plek weergeven. Bovendien kunnen op basis van de informatie verschillende toekomstscenario's worden ontwikkeld, waardoor een herstelplan kan worden ontwikkeld en perspectief kan worden geboden.

Bovendien staat of valt de legitimiteit en acceptatie van ingrijpende maatregelen vaak met goed onderbouwde analyses van zoveel mogelijk feitelijke (statistische) informatie en inzicht in de gemaakte afwegingen. Er is grote behoefte aan duidelijkheid over maatregelen, de verwachte effecten daarvan en de tijdshorizon. Met een goede monitoring en weergave van deze informatie kunnen de positieve effecten van het beleid en de naleving daarvan zichtbaarder worden gemaakt voor de samenleving.

Daarbij zou het aan te raden zijn om het huidige dashboard coronavirus van de overheid⁶ op nationaal niveau te koppelen aan relevante sociaaleconomische factoren die een plek hebben in het brede welvaartspectief, zoals psychisch welbevinden en eenzaamheid. Hiermee kan een zo breed mogelijk beeld ontstaan van de gevolgen van de coronacrisis. Belangrijk om hierbij te constateren is dat veel sociaaleconomische factoren zich lastig via dag- of week koersen laten vatten, omdat de gegevensverzameling daarbij achter zal lopen, waardoor deze factoren niet één op één

⁶Zie: <https://coronadashboard.rijksoverheid.nl/>

aan de besmettingen gekoppeld kunnen worden. Wel kunnen deze gegevens belangrijke informatie bieden bij het ontwikkelen van een herstelplan voor de crisis, en ook ondersteunen bij het duidelijk weergeven van de urgentie van een goede aanpak van de crisis.

Aanbevelingen voor beleid

- Koppel het dashboard coronavirus van de overheid verder aan relevante sociaaleconomische factoren die een plek hebben in het brede welvaartspectief.

3. Zet steun voort en intensiveer waar nodig

3.1 Economisch beleid

In zijn advies *De contouren van een intelligent herstelbeleid* van mei 2020 pleit de Denktank ervoor dat het kabinetsbeleid sectoren, bedrijven en kwetsbare groepen in de loop naar herstel steun blijft geven om de economische basis overeind te houden en een hoge werkloosheid en veel inkomensverlies te beperken. Deze aanbeveling is helaas ook begin 2021 nog actueel. Los van de precieze vormgeving en inhoud passen de recente extra ondersteuningsmaatregelen voor zwaar getroffen sectoren in deze aanpak. De ondersteuningspakketten zijn genereus maar compenseren niet alles. Hoe langer de crisis duurt, hoe minder bedrijven kunnen opvangen met buffers. Nu het einde in zicht is, ligt intensivering voor de hand om de gesteunde bedrijven daadwerkelijk door de crisis heen te helpen. Recent heeft het kabinet aangekondigd het economisch steun- en herstellpakket inderdaad tijdelijk uit te breiden.⁷

Een andere aanbeveling uit het eerste advies van de Denktank is ook nog steeds actueel: zet in de herstelfase in op economische structuurversterking en doe dat door de investeringen en beleid te richten op de grote maatschappelijke economische uitdagingen op de middellange en lange termijn. In hoofdstuk 4 komt de Denktank hier op terug.

Daar hoort bij dat werkgever en werknemer samen investeren in de arbeidsmarktwaarde van de werknemer. Het in praktijk brengen van een leven lang ontwikkelen én het faciliteren van thuiswerken - dat door de coronacrisis een enorme impuls heeft gekregen - zijn hier onlosmakelijk mee verbonden.

Steunbeleid voor ondernemingen

De afgelopen periode is het steunbeleid essentieel geweest om een liquiditeitscrisis en het omvallen van gezonde bedrijven te voorkomen. DNB-berekeningen laten zien dat zonder noodpakketten het aantal ongezonde bedrijven aan het van 2020 aanzienlijk zou zijn toegenomen.⁸. Tegelijkertijd zijn de noodpakketten onvoldoende om de aanbodschock volledig op te vangen en blijft de mogelijke belemmering van herstel en groei door de schuldenlast en het gebrek aan eigen vermogen na de crisis een punt van zorg.

⁷ Zie: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2021/01/21/kamerbrief-uitbreiding-economisch-steun--en-herstellpakket>

⁸ DNB (2020), Economische Ontwikkelingen en Vooruitzichten, juni 2020.

Door het derde steunpakket langer vast te leggen en deels te versterken, heeft de overheid onzekerheid bij veel ondernemers kunnen beperken. Ook het feit dat de overheid snel helder heeft gemaakt dat extra kosten die gemeenten maken voor de uitvoering van het coronabeleid zouden worden vergoed, was zeer waardevol.

Het steunbeleid illustreert het belang van voldoende ruimte binnen de overheidsfinanciën om als overheid te kunnen optreden als verzekeraar van dit soort risico's. De nationale en Europese begrotingsregels hebben die ruimte ook geboden. Daarnaast hebben afspraken op internationaal niveau, onder andere over het goederenverkeer en exportkredietverzekeringen, verder geholpen om de gevolgen van de crisis (vooralsnog) te beperken.

Het steunbeleid van het kabinet heeft voor een belangrijk deel via generieke regelingen plaatsgevonden. Met name vanwege het belang van uitvoerbaarheid op korte termijn, schuren deze soms met de complexiteit van de reële economie, zoals seizoenseffecten of de verbondenheid in verschillende ketens en blijkt maatwerk uitvoeringstechnisch erg lastig. Toch is het van belang dat deze specifieke aandacht voor sectoren zoveel mogelijk behouden blijft. Zelfstandigen en startende ondernemingen worden relatief hard geraakt, net als sommige middenbedrijven, met name als deze een kapitaalintensief karakter hebben. Ook gemeenten hebben veel zorgen over de economische gevolgen van de crisis op de binnensteden en de versterkte herstructurering van het winkelaanbod.

Aanbevelingen voor beleid

- Gezien de effectiviteit van het steunbeleid blijven de steunpakketten met de tussentijdse aanpassingen onverminderd van belang. Ook daarna kunnen vormen van steunbeleid van belang blijven om schade aan de economie te beperken. Tegelijkertijd moet de afbouw van het steunbeleid erop gericht zijn om de normale economische dynamiek zo snel mogelijk te herstellen en klifeffecten te voorkomen als gevolg van een te verwachten toename van faillissementen;
- Werk aan ondersteuningsprogramma's voor bedrijven, waaronder kleine ondernemers, die extra hard getroffen worden door de pandemie. Onderzoek of meer maatwerk in het steunbeleid mogelijk is nodig voor de ondernemingen die nu niet goed bereikt worden, waarbij rekening wordt gehouden met de uitvoerbaarheid;
- Formuleer in samenwerking met gemeenten en het (lokale) bedrijfsleven een antwoord op de economische gevolgen voor binnensteden.

Afbouw en groei

De vraag hoe om te gaan met die sectoren die het hardst door de coronacrisis worden geraakt wordt steeds prangender. Ondernemers die hun bedrijf al langere tijd dicht moeten houden komen steeds verder in een kwetsbare positie. Royale inzet van overheidsmiddelen om de economie te stabiliseren en werkloosheidsgroei te beperken krijgt brede maatschappelijke en politieke steun.

Het is van belang dat bedrijven en werkenden als de coronacrisis voorbij is weer kunnen herstellen en groeien. Zij moeten al tijdens de crisisperiode de kans krijgen zich te oriënteren op de post-coronaperiode. Advies via online tools, benchmarks en best practices kan ondernemers daarin steunen (mkb-hulplijn).⁹ Een zelf-assessment met

⁹ Zie hiervoor: https://cms.staatvanhetmkb.nl/wp-content/uploads/2020/08/Investeren-in-herstel-en-groei-van-het-MKB-Rapport-NCvO_26aug2020.pdf

professionele ondersteuning brengt bijvoorbeeld de verbeterpotentie in beeld en geeft ook weer welk type actie de ondernemer kan nemen om toekomstbestendiger te worden. Hierbij hoort ook inzicht in de relevante overheidsmaatregelen die beschikbaar zijn.

Het Nederlandse bedrijfsleven had voorafgaand aan de crisis een gunstige uitgangssituatie. Hoewel het steunbeleid erop is gericht om de gevolgen van de crisis te beperken, zal een deel van het Nederlandse bedrijfsleven het na coronacrisis bij ongewijzigd beleid toch moeilijk krijgen om te overleven. Het is dan noodzakelijk het stoppen en herstarten van bedrijven te vergemakkelijken. Om de ingrijpende gevolgen voor ondernemers te beperken, is een zachte landing bij het stopzetten van bedrijven die hard zijn geraakt door de coronacrisis, en ondanks de steun niet kunnen overleven, van belang. Zo wil het kabinet onnodige faillissementen voorkomen. Faillissementen tellen immers vele verliezers: persoonlijk leed bij alle betrokkenen bij een onderneming, onbetaalde rekeningen bij andere bedrijven en extra obstakels bij een herstart.

Aanbevelingen voor beleid

- Zorg dat de mkb-hulplijn bij bedrijven goed bekend is. Brancheorganisaties spelen een belangrijke rol om hun achterban hierbij te ondersteunen;
- Onderzoek op brancheniveau of afspraken tussen overheid en sociale partners mogelijk zijn over herstructureringsopgaven in krimpbranches. Ook banken kunnen hierbij een rol spelen, onder andere door het delen van kennis en expertise

Interne markt en internationale handel

De crisis heeft de interne markt doen wankelen en raakt de internationale handel dan ook hard; in het tweede kwartaal van 2020 kromp de Nederlandse export met 10,9 procent. Hoewel de export zich snel hersteld, ook tijdens de tweede besmettingsgolf, bemoeilijkt een aantal factoren het herstel. Ten eerste nemen EU-lidstaten vanwege de tweede besmettingsgolf nu strengere nationale maatregelen dan eerder in Europees verband is afgesproken. Het ontbreekt echter aan actuele én accurate informatie over maatregelen die landen treffen om het coronavirus te bestrijden. Dit geldt zowel binnen de EU als daarbuiten. Ten tweede zijn op het vlak van handelsbevordering tijdens de crisis veel instrumenten weggevallen. Momenteel worden ervaringen opgedaan met digitale handelsmissies, maar het gebrek aan menselijk contact maakt handelsbevordering moeilijker.

Aanbevelingen voor beleid

- Stimuleer als Nederland meer coördinatie tussen lidstaten om de interne markt zoveel mogelijk te waarborgen;
- Het ministerie van Buitenlandse zaken dient een centraal punt te ontwikkelen waar bedrijven kunnen raadplegen welke maatregelen landen of regio's treffen en wat mogelijke repercussies zijn;
- Het loont als er bij de handelsbevordering, zoals handelsmissies, de komende periode wordt gekeken naar een goede mix van digitale en fysieke activiteiten. Zo lang die er niet is, is flexibiliteit op inzet van bestaande middelen en programma's gewenst.

Faciliteren van thuiswerken

Veel werkenden werken sinds de crisis grotendeels of volledig thuis. Ongeveer 30 procent van de werkenden kan volledig thuiswerken. 55 procent kan in het geheel niet thuiswerken en 15 procent kan gedeeltelijk thuiswerken. Hoewel de gezondheidseffecten van thuiswerken niet voor iedereen hetzelfde zijn en veel werkenden over het algemeen positief zijn over het thuiswerken, kan thuiswerken afhankelijk van de werk- en thuissituatie zowel fysieke en mentale gezondheidsklachten met zich meebrengen.¹⁰ Zo kampen meer mensen sinds het begin van de crisis met fysieke en mentale gezondheidsklachten, zoals klachten aan de rug, vermoeidheid en depressiviteit.¹¹ Jongeren, nieuwe collega's en alleenstaande werknemers lopen daarbij extra risico. Met het sluiten van de scholen moeten veel werkende ouders het thuiswerk combineren met de zorgtaken voor kleine kinderen, wat in de praktijk lastig kan zijn. Het is van belang dat daar een passende oplossing voor gevonden wordt.

Een afname van de hoeveelheid bewegen is daarnaast ook zichtbaar¹² en thuiswerken maakt het daarnaast moeilijker voor collega's en leidinggevenden om zicht te houden op het welzijn van werkenden. Mensen moeten zelf het initiatief nemen om hulp te krijgen bij gezondheidsklachten. Wettelijk gezien moet gezond thuiswerken ook gefaciliteerd worden door de werkgever. Werkgevers konden in 2020 op basis van de tijdelijke verruimde werkkostenregeling (WKR) en onbelaste reiskostenvergoeding fiscaal gunstiger thuiswerkers voorzien in de kosten die zij maakten om gezond thuis te kunnen werken. Zolang de coronacrisis aanhoudt is het van belang om deze regelingen langer te laten doorlopen, om bedrijven die een thuiswerkvergoeding willen inregelen daartoe meer mogelijkheden te geven. De WKR biedt op het moment onvoldoende ruimte en er is onduidelijkheid over de fiscale vrijstelling van de reiskosten.

Aanbevelingen voor beleid¹³

- Verruim de werkkostenregeling met een specifieke regeling voor thuiswerken of stel een regeling in voor onbelaste thuiswerkvergoedingen, voor zo lang het advies om thuis te werken geldt;
- Hoewel oplossingen voor werkende ouders met kleine kinderen tot nu toe niet zijn gevonden, is het van belang om de mogelijkheden dat werkgevers extra calamiteitenverlof, 'coronaverlof', kunnen toekennen aan werknemers die vanwege de coronamaatregelen in de knel raken met de combinatie van werk en zorg te blijven onderzoeken. Hierbij geldt uiteraard dat de omstandigheden in het bedrijf het moeten toelaten. Werkgevers zouden dan van overheidswege gecompenseerd moeten worden voor het toekennen van dit extra verlof;
- Stimuleer werkgevers en werknemers om in een thuiswerkreglement afspraken te maken over de uitwerking van het thuiswerken binnen het bedrijf.

Van werk naar werk in combinatie met leven lang ontwikkelen

Los van de coronacrisis is er de trend die al gaande was: banen verdwijnen als gevolg van technologische ontwikkeling, digitalisering en robotisering, terwijl in andere sectoren (zorg, onderwijs, techniek, ict) ook in de huidige crisis tekorten blijven bestaan op de arbeidsmarkt. Het ROA laat zien dat de tekorten vooral blijven bestaan in beroepen met

¹⁰ Zie: <https://www.monitorarbeid.tno.nl/nl-nl/coronacrisis/nea-covid-19/>

¹¹Zie: <https://www.wewerkenthuis.nl/>

¹²Zie: <https://www.radboudumc.nl/nieuws/2020/thuiswerkers-bewegen-veel-minder-door-coronamaatregelen>

¹³ Zie ook: SCP Coronakompas Werk

complexe vaardigheden.¹⁴ Er zijn daarnaast zorgen over de huidige generatie scholieren die nu afstuderen in opleidingen met zowel op korte als langere termijn weinig arbeidsmarktperspectief.

Dit vraagt van grote groepen werknemers om zich snel om te scholen. De urgentie om te blijven leren is groot, vanwege de transities die op ons afkomen (verduurzaming, robotisering, digitalisering, vergrijzing). Vandaar dat er al een aantal jaren, onder andere door het kabinet, de SER en de Stichting van de Arbeid, wordt ingezet op het stimuleren van leven lang ontwikkelen gedurende de hele loopbaan. De coronacrisis versterkt de noodzaak hiervan en gaat hand in hand met een korte termijn aanpak voor 'van werk naar werk' trajecten. Het gaat daarbij nu vooral om omscholen en begeleiden van mensen naar sectoren en beroepen waar veel vraag naar is. Het steun- en herstelpakket van de overheid zet sterk in op scholing en ontwikkeling en kiest voor uitvoering in een sectorale en regionale aanpak. Er is de afgelopen jaren al veel geïnvesteerd in LLO door bedrijven, sectoren, onderwijs en regionale samenwerkingsverbanden. Dat levert veel mooie voorbeelden op, maar tegelijkertijd ook een versnipperd beeld aan vaak kleinschalige initiatieven, die door gebrek aan regie en infrastructuur over het algemeen niet makkelijk kunnen opschalen.

Het kabinet en sociale partners willen mensen zekerheid bieden dat ze aanspraak kunnen maken op passende begeleiding bij het zoeken naar nieuw werk en inkomen, scholing en ontwikkeling voor behoud van werk, om zo onder andere te kunnen werken aan de bestrijding van jeugdwerkloosheid en het tegengaan van armoede en schulden. Het kabinet heeft deze ambitie kenbaar gemaakt als onderdeel van het in augustus 2020 gepresenteerde steun- en herstelpakket ter ondersteuning van de economie.^{15 16 17} De inzet van het van werk naar werk beleid is dat zoveel mogelijk mensen direct van de ene baan naar de andere baan gaan, zonder in een uitkering terecht te komen. Het kabinet heeft samen met werkgevers en werknemers een sectorale regeling ontworpen om een (inter)sectorale aanpak van scholing en van werk naar werk te stimuleren. Daarnaast kunnen werkgevers in tekortsectoren een beroep gaan doen op ondersteuning voor omscholing. Tot slot heeft het kabinet samen met werkgevers, werknemers, gemeenten en UWV een aanvullende regionale aanpak voor van-werk(loosheid)-naar-werk dienstverlening ontwikkeld waarin partijen samenwerken in regionale mobiliteitsteams.¹⁸

We kunnen deze periode benutten om te leren wat wel en niet werkt in de combinatie 'van werk naar werk' en leven lang ontwikkelen. Het is belangrijk om te ontdekken wie op welk moment het beste een bepaalde rol kan oppakken. Zo kunnen werkgevers actief mensen van het ene bedrijf naar het andere bedrijf binnen dezelfde of andere sector helpen en kan de vakbeweging een belangrijke rol vervullen bij het actief ondersteunen van mensen voorafgaand aan en tijdens het van werk naar werk traject. Daarnaast kunnen we leren welke regelingen werken, wie er gebruik van maakt en of doelgroepen aan de onderkant van de arbeidsmarkt ook worden bereikt.

¹⁴Zie Bakens, Fouarge, Goedhart (2020), Beroepen met complexe vaardigheden het minst geraakt door de crisis, ESB 10 september 2020. De beroepen waarop voor de crisis krapte werd voorspeld, zijn ook de beroepen die de afgelopen maanden de minste baanverlies hebben laten zien en waar de kansen groot blijven. Het gaat vooral om beroepen met een hoog niveau van probleemoplossend vermogen en een hoog niveau van interpersoonlijke vaardigheden.

¹⁵ Kamerstukken II 2019/20, 35 420, nr. 105

¹⁶ Kamerstukken II 2019/20, 35 420, nr. 134

¹⁷ Kamerstukken II 2019/20, PM

¹⁸ Op 30 november hebben VNO-NCW, MKB-Nederland, LTO Nederland, FNV, CNV, VCP, UWV, VNG, G4, G40, Divosa, MBO Raad en NRTO, SBB, Ministerie van OCW, Ministerie van SZW over de aanpak afspraken vastgelegd in een intentieverklaring. De partijen AWWN, Cedris, OVAL, VSNU, VH, NBBU en ABU steunen de voorgenomen aanpak.

Aanbevelingen voor beleid

- Experimenteer nu met een integrale aanpak om mensen te ondersteunen van werk of werkloosheid naar nieuw werk. Zorg dat mensen al voor zij hun werk verliezen goed advies krijgen. Ga daarbij uit van goede matches op kennis, vaardigheden en competenties die mensen meebrengen en zorg voor passende en gerichte scholingsmogelijkheden. Zorg ook dat gedurende het traject van omscholing zoveel mogelijk zekerheid wordt geboden, bijvoorbeeld met een werkgarantie of inkomensondersteuning. Al deze stappen zouden zoveel mogelijk verbonden moeten zijn, zodat mensen centraal staan, niet de instituties of de regelingen. Ondersteun zo nodig ook werkgevers bij het opleiden van nieuwe instromers;
- Betrek al bestaande (regionale en sectorale) samenwerkingsverbanden voor LLO bij de crisismaatregelen, zodat men de kracht van die initiatieven, die vaak dicht bij de bedrijven en werkenden in een sector of regio staan, kan benutten;
- Besteed speciale aandacht aan de ondersteuning van mkb ondernemers die het veelal zonder ondersteuning van een professionele HR afdeling moeten stellen. VNO-NCW en MKB-Nederland werken hier samen met het kabinet aan. Ook de SER en het Nederlands Comité voor Ondernemerschap brengen daartoe praktijk-inventariserende werkbezoeken en zijn hierover in gesprek met de minister van SZW.

3.2 Sociaal-maatschappelijk beleid

Bepaalde bevolkingsgroepen worden harder geraakt door de crisis dan anderen. Het gaat daarbij met name om jongeren, kwetsbare doelgroepen, ouderen en mensen met een kwetsbare gezondheid. Daarnaast is de impact van de crisis op het mentale welzijn van de algemene bevolking en op de zorg zeer groot. Het is van belang dat de gevolgen van de crisis voor deze doelgroepen ook de komende maanden nog zoveel mogelijk beperkt worden.

Kwetsbare doelgroepen op de arbeidsmarkt

Sinds het begin van de crisis is de werkloosheid sterk gestegen. Het aantal gewerkte uren is gedaald.¹⁹ De werkloosheid en WW-uitkeringen zijn in het eerste deel van 2020 gestegen om daarna weer te dalen. Bij de laatste meting bleek het aantal werklozen verder te zijn gedaald ten opzichte van eerdere maanden in 2020. Een deel van de werklozen vond een baan, maar ook een deel stopte met zoeken of was niet meer beschikbaar voor werk.^{20 21} De verwachting is dat het nog jaren kan duren voordat de werkloosheid weer op het niveau van voor de crisis terugkeert.

Een aantal groepen met een kwetsbare positie op de arbeidsmarkt loopt groter risico op verlies van werk of langer durende inactiviteit/ werkloosheid²². De Denktank Coronacrisis heeft gewezen op de negatieve gevolgen voor nieuwe arbeidsmarkttoetreders zoals jongeren, verarmde werkenden waaronder ZZP'ers,

¹⁹Zie: <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/welvaart-in-coronatijd/arbeid-en-vrije-tijd>

²⁰ CBS (17-12-2020) Werkloosheid in november verder gedaald

²¹Zie: <https://www.cpb.nl/sites/default/files/omnidownload/CPB-Coronapublicatie-Langdurige-effecten-van-de-coronacrisis-voor-de-arbeidsmarkt.pdf>

²²Zie: <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2020/07/09/kwetsbare-groepen-op-de-arbeidsmarkt---beleidssignalement-maatschappelijke-gevolgen-coronamaatregelen>

langdurig werklozen en mensen met een grote afstand tot de arbeidsmarkt, zoals mensen met een fysieke of mentale arbeidsbeperking, chronisch zieke werkenden en statushouders. Zij zijn mogelijk minder goed in staat om de gevolgen van de crisis op te vangen en worden harder geraakt en kunnen te maken krijgen met inkomensverlies, toename van armoede en schulden, een verminderd welbevinden en een verlies van vaardigheden op de lange termijn. In aanvulling op deze groepen signaleert de Denktank dat er een groeiende groep ondernemers (zelfstandigen met personeel) is die het zeer moeilijk heeft, net als werkenden met bepaalde vormen van flexibele arbeid, door een combinatie van het wegvallen van inkomen uit het bedrijf of werk, doorlopende verplichtingen en oplopende schulden. Het aantal faillissementen is overigens nog zeer beperkt.

De Denktank Coronacrisis heeft in zijn kennisdocument *Neem iedereen mee: Kwetsbare groepen op de arbeidsmarkt*²³ de actuele positie van een aantal kwetsbare groepen op de arbeidsmarkt geïnventariseerd. In het document zijn knelpunten bij verschillende groepen geïnventariseerd, overwegingen voor beleid en mogelijke instrumenten geschetst. Uit de inventarisatie bleek dat een aantal groepen te maken heeft met grotere werkloosheid en afnemende kansen om aan de slag te blijven of aan het werk te komen. De Denktank Coronacrisis adviseerde, onder het motto 'neem iedereen mee, ook de achterhoede', erop toe te zien dat deze groepen gelijkwaardige arbeidsmarktkansen behouden en dat wordt ingespeeld op specifieke noden. De afgelopen periode zijn daar verschillende initiatieven op genomen, zoals de 'banenafpraak schoonmaak' van Schoonmakend Nederland.²⁴ Het huidige beleid zet in op zoveel mogelijk mensen aan het werk helpen en houden, maar voor kwetsbare groepen is specifieke aandacht nodig.

Aanbevelingen voor beleid

- Blijf actief inzetten op een inclusieve arbeidsmarkt, ook in crisistijd;
- Zorg voor meer inzicht in de kwetsbaarheden van specifieke groepen op de arbeidsmarkt, bijvoorbeeld via een kwetsbare groepen coronadashboard;
- Benut ervaringskennis en laat de doelgroep meedenken en zelf oplossingen aanreiken;
- Ga na wat werkgevers nodig hebben om kwetsbare doelgroepen te helpen²⁵;
- Stel voldoende geld beschikbaar voor re-integratie, zodat ook de kwetsbare groepen aansluiting houden of krijgen tot de arbeidsmarkt. Daarvoor is een blijvende inzet op face-to-face dienstverlening, een persoonlijke aanpak, maatwerk en waar nodig scholing noodzakelijk;

- Zorg voor goede toerusting van de uitvoeringsinstanties. Maatregelen moeten goed worden afgestemd op wat de uitvoering feitelijk kan realiseren;
- Voorkom dat werknemers die ziek waren te snel weer aan het werk gaan, met gezondheidsrisico's als gevolg. Maak nadere afspraken over het vergoeden van loonkosten aan werkgevers met productieverlies door quarantaine, waarbij rekening wordt gehouden met flexwerk en wachtdagen

²³ Zie: <https://www.ser.nl/-/media/ser/downloads/overige-publicaties/2020/iedereen-mee-kwetsbare-groepen.pdf?la=nl&hash=FA5EF9D58DB5E36370CB81CF6D24D60F>

²⁴ Zie: <https://www.schoonmakendnederland.nl/kennisbank/artikel/2021/01/14/Schoonmakend-Nederland-Mensen-met-een-arbeidsbeperking-behouden-voor-schoonmaaksector>

²⁵ Zie ook de tijdelijke impuls voor de banenafpraak: <https://www.opnaarde25000.nl/extra-steun-voor-banenafpraak/>

Jongeren

De maatschappelijke gevolgen van de crisis voor jongeren zijn groot, onder andere wat betreft werk, wonen en mentaal welzijn. Om een goed inzicht te krijgen in de gevolgen van de coronacrisis voor jongeren in Nederland is de Jongeren Denktank Coronacrisis (JDC) opgericht. Dit is een samenwerkingsverband tussen het SER Jongerenplatform en Denktank-Y. De Jongeren Denktank Coronacrisis komt met een eigen advies. Dit advies concentreert zich op de thema's werk, wonen, onderwijs en klimaat. Ter ondersteuning van dit advies is een brede dialoog gevoerd met jongeren over hun zorgen, ideeën en oplossingen met betrekking tot de gevolgen van de coronacrisis. In het advies worden aanbevelingen gedaan om te komen tot een concreet herstelbeleid voor jongeren.

Onderwijs

In het onderwijs bestaan zorgen dat de crisis ertoe kan leiden dat kinderen en jongeren zodanige leer- en ontwikkelonderbrekingen en -achterstanden oplopen dat dit langdurige weerslag heeft op hun verdere onderwijsloopbaan en positie op de arbeidsmarkt. Als gevolg van de tweede fysieke sluiting van scholen en opleidingen vanaf januari 2021, en vanwege de onmogelijkheid in het beroepsonderwijs en VSO om de praktijkcomponent van de opleiding gestalte te geven, vallen er grote gaten. Kinderen en jongeren uit gezinnen met een zwakke sociaaleconomische achtergrond zullen naar verwachting meer risico lopen op negatieve effecten van de maatregelen die vanwege corona zijn genomen in het onderwijs. Dit leidt tot een vergroting van de bestaande kloof tussen schoolgaande kinderen. Er zijn onder meer verschillen waarneembaar tussen kinderen met een meer en minder stimulerende en faciliterende thuisomgeving.²⁶ Kinderen ondervinden hun hele schoolloopbaan gevolgen van de opgelopen achterstanden en hiaten in hun kennis en vaardigheden. De Inspectie van het Onderwijs uitte aan het begin van het schooljaar 2020/2021 de zorgen van schoolleiders en bestuurders van scholen en over de inzetbaarheid van voldoende personeel, de mogelijkheid om stages te laten doorgaan en het herstellen van de hiaten die tijdens het eerste halfjaar van de coronacrisis zijn ontstaan. Deze zorgen zullen naar verwachting niet zijn verminderd sinds de scholen opnieuw zijn gesloten.²⁷ Uit onderzoek blijkt dat deze achterstanden eerder groter dan kleiner worden en doorwerken tot in het volwassen leven qua beroepsloopbaan en deelname in de samenleving. Elke week geen of gebrekkig onderwijs per leerling kost de samenleving op de langere termijn dan ook veel. Het kabinet heeft recent een meerjarig Nationaal Programma Onderwijs na Corona aangekondigd, waarbij achterstanden in beeld worden gebracht, om te komen tot doelgerichte instrumenten die zijn toegesneden op specifieke groepen voor het terugdringen van achterstanden voor leerlingen.²⁸

²⁶ Brief van de wethouders Onderwijs van de G4 aan minister Slob (6 januari 2021) *Nationaal Plan gelijke onderwijskansen en wegwerken achterstanden*; Engzell, P., Frey, A., & Verhagen, M. D. (2020, October 29). *Learning Inequality During the Covid-19 Pandemic*; Lek, K., Feskens, R. & Keuning, J. (2020) *Het effect van afstandsonderwijs op leerresultaten in het PO*. Cito.

²⁷ Inspectie van het Onderwijs (2 september 2020). 'Onderwijs tijdens COVID-19': zorgen voor het nieuwe schooljaar', via <https://www.onderwijsinspectie.nl/actueel/nieuws/2020/09/02/onderwijs-tijdens-covid-19-zorgen-voor-het-nieuwe-schooljaar>

²⁸ Zie: <https://www.rijksoverheid.nl/regering/bewindspersonen/arie-slob/documenten/kamerstukken/2021/01/22/funderend-onderwijs-tijdens-en-na-de-coronacrisis-een-nationaal-programma>

Aanbevelingen voor beleid

- Zorg in samenwerking met het onderwijs voor meer maatwerk in het crisisbeleid voor verschillende groepen leerlingen, in de eerste plaats voor kinderen en jongeren in een instabiele of onveilige thuissituatie en leerlingen met speciale leer- en ondersteuningsbehoeften. De coronacrisis pakt in het onderwijs namelijk verschillend uit voor de verschillende groepen leerlingen.²⁹
- Het blijft van groot belang om in goed onderwijs te blijven investeren, zoals ook wordt aangegeven door de Onderwijsraad.³⁰ Daarbij geldt in ieder geval:
 - o Investeer in goede leraren en schoolleiders. Het is noodzakelijk om personeelstekorten tegen te gaan;
 - o Investeer in gelijke kansen om de kansenongelijkheid in het onderwijs tegen te gaan;³¹
 - o Investeer in digitale middelen, zodat alle leerlingen de mogelijkheid hebben om thuis/op afstand onderwijs te volgen;
 - o Investeer in leesvaardigheid zodat mensen beter mee kunnen doen in de samenleving en minder kwetsbaar zijn op de arbeidsmarkt;
 - o Investeer in arbeidsmarkttoeleiding en een leven lang ontwikkelen om de positie op de arbeidsmarkt te versterken.
- Maak duidelijke afspraken over het inlopen van achterstanden door scholen. Richt een centraal informatie- en ondersteuningsknooppunt in om schoolbesturen en scholen daarbij te ondersteunen.
- Waarborg de functies van toetsing en examinering op overgangen, om zo ook een goede doorstroom in en vanuit het onderwijsstelsel te waarborgen.

Ouderen en mensen met een kwetsbare gezondheid

Ook ouderen en mensen met een kwetsbare gezondheid worden zwaarder getroffen door de crisis. Omdat zij de belangrijkste risicogroepen zijn bij besmetting met het virus zijn zij in de huidige crisis op meerdere vlakken extra kwetsbaar. Zij blijven vaker binnen, doen minder activiteiten en ontvangen minder bezoek, met eenzaamheid als gevolg.³² Zo zijn tijdens de eerste besmettingsgolf ouderen in verpleeghuizen extra hard geraakt doordat zij in het verpleeghuis geen bezoek mochten ontvangen. Het wegvallen van dit bezoek betekende ook dat er minder informele hulp door mantelzorgers werd gegeven. Telefonisch of digitaal contact is voor ouderen en mensen met een kwetsbare gezondheid lang niet altijd een alternatief. Zij maken zich bovendien zorgen over het virus, de maatregelen, over hun toekomst en die van hun naasten, met een negatieve impact op hun welbevinden als gevolg. Zij hebben tijdens de crisis daarnaast niet altijd de zorg gekregen die ze nodig hadden, met gezondheidsklachten tot gevolg, soms door gebrek aan beschermingsmiddelen. Op dit moment zijn er veel initiatieven van mensen en organisaties die ouderen en mensen met een kwetsbare gezondheid ondersteunen, wat de bovenstaande problematiek gedeeltelijk weet te dempen.

²⁹ Zie: Onderwijsraad (2020). Advies over ondervangen gevolgen coronacrisis voor het onderwijs. Den Haag: Onderwijsraad; SCP (2020). *Zicht op de samenleving in coronatijd*.

³⁰ Onderwijsraad (2020). *Vooruitzien voor jonge generaties*;

³¹ Brief van de wethouders Onderwijs van de G4 aan minister Slob (6 januari 2021) *Nationaal Plan gelijke onderwijskansen en wegwerken achterstanden*.

³² <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2020/09/10/welbevinden-ten-tijde-van-corona.-eerste-bevindingen-op-basis-van-een-bevolkingsenquête-uit-juli-2020>

*Aanbevelingen voor beleid*³³

- Zorg dat ouderen en andere kwetsbare burgers voldoende beschermingsmiddelen tot hun beschikking hebben en ontwikkel samen met zorginstellingen en belangenorganisaties een plan om hen daarin te voorzien;
- Onderzoek, faciliteer en bevorder samenwerking tussen zorginstellingen en belangenorganisaties bij de mogelijkheden om de zorg op afstand te verbeteren en tegelijkertijd de mogelijkheden om met slimme maatregelen de zorg bij mensen thuis door te laten gaan;
- Biedt mogelijkheden voor bedrijven en hulpverleners om informatie en advies te krijgen hoe zorg in de coronacrisis in hun situatie het beste vorm kan krijgen op basis van de huidige situatie;
- Onderzoek, faciliteer en bevorder samenwerking tussen het sociaal domein, de zorg en werkgevers bij creatieve oplossingen om dagbesteding en (aangepast) werk zoveel mogelijk door te laten gaan;
- Biedt kwetsbare burgers de mogelijkheid om in samenspraak met bewoners, familie en instellingen een afweging te maken tussen sociale contacten en het risico op besmetting, en maak waar mogelijk gebruik van maatwerk;
- Stimuleer het gebruik van concrete en heldere regelingen voor bezoek, gecombineerd met de beschikbaarheid van voldoende beschermingsmiddelen;
- Stimuleer en faciliteer belangen- en buurtorganisaties om ouderen te helpen bij het gebruik van digitale middelen en het aanleren en onderhouden van digitale vaardigheden, zoals computers, smartphones en het internet, om hun wereld te vergroten en eenzaamheid tegen te gaan.

Zorg en mentaal welzijn

De coronacrisis, onder andere door de economische terugval, leidt in het algemeen tot veel stress onder de bevolking. Psychische klachten zoals burn-out zijn een belangrijke oorzaak van verzuim en uitval uit het werk. Het is bekend dat chronische stress grote negatieve gevolgen heeft voor het welzijn en de lichamelijke en geestelijke gezondheid van mensen, hun veerkracht en hun zelfvertrouwen. Ook veel ondernemers hebben veel last van psychische klachten door de crisis, wat ook blijkt uit de toename van het aantal ondernemers dat contact opneemt met Hulplijn 113.³⁴ Eén van de belangrijkste oorzaken van chronische stress is economische bestaansonzekerheid: armoede, werkloosheid, schulden. Het SCP en het CPB gaan er vanuit dat de daling van de armoede van de afgelopen jaren door de coronacrisis waarschijnlijk teniet is gedaan, of dat de armoede is gestegen.³⁵ De duur van de crisis en de verzwaring van de maatregelen, waaronder het invoeren van de avondklok, kan deze impact op het mentale welzijn bovendien versterken. Het is belangrijk om deze bestaansonzekerheid zoveel mogelijk te verminderen door een helder toekomstperspectief te ontwikkelen op basis van een helder plan voor herstel. Het is daarnaast essentieel om nu concrete maatregelen te nemen om de gevolgen van de crisis voor het mentale welzijn van de bevolking te beperken.

³³ Zie ook: SCP Coronakompas Zorg

³⁴ Zie: <https://www.bnr.nl/nieuws/ondernemen/10428147/meer-wanhopige-ondernemers-zoeken-hulp-bij-113-zelfmoordpreventie>

³⁵ CPB en SCP, 2020, Kansrijk Armoedebeleid, <https://www.cpb.nl/sites/default/files/omnidownload/CPB-SCP-Kansrijk-armoedebeleid.pdf>

*Aanbevelingen voor beleid*³⁶

- Stimuleer in samenwerking met partijen de ontwikkeling van een breed gedragen plan van aanpak om de psychische en sociale gevolgen van de crisis verder te beperken;
- Investeer in voldoende (fysieke) behandelplekken/ spreekkamers en dagopvanglocaties. Ontwikkel realistische plannen samen met zorgaanbieders die uitgaan van een verwachte stijging in hulpbehoefte in de komende paar jaar;
- Verspreid informatie over websites en modules voor 'zelfhulp' en het steunpunt coronazorgen;
- Biedt geestelijke ondersteuning op het werk via vertrouwenspersonen, coaching en bedrijfsartsen en ondersteun werknemers bij het gebruik daarvan. Zorg er daarbij in het bijzonder voor dat zorgverleners gerichte steun krijgen om de coronacrisis te kunnen verwerken.

De coronapandemie vraagt daarnaast veel van de publieke gezondheidszorg in Nederland. De zwakke plekken in de bestrijding van infectieziekten werden snel en soms pijnlijk duidelijk, zoals de moeizame opschaling van het testbeleid en het bron- en contactonderzoek en de noodzaak om laboratoria in het buitenland in te schakelen. Tegelijkertijd bleek ook de veerkracht, met name door de grote inzet van GGD-en en public health professionals. De vraag is echter of we bij volgende pandemieën alleen daarop zouden moeten willen vertrouwen. Er is daarom aanleiding om na de crisis de organisatie van de publieke gezondheidszorg op dit vlak te heroverwegen. Ziekenhuizen moeten veel zorg leveren aan patiënten met het coronavirus, waardoor de reguliere zorg in het ergste geval uitgesteld moet worden. Dit kan zeer grote gevolgen hebben voor de volksgezondheid, doordat gezondheidsklachten te laat behandeld of niet opgemerkt worden, of vanwege de stress dat uitstel van zorg met zich meebrengt.

Ook mantelzorgers komen door de crisis extra onder druk te staan. Beperkte bezoeksregelingen hebben tot gevolg dat veelal alleen een mantelzorger op bezoek kan komen. Dit geeft een grote druk en verantwoordelijkheid bij de betrokken mantelzorger en maakt het voor anderen juist onmogelijk om contact met hun dierbare te onderhouden. Voor mantelzorgers van iemand die zelfstandig woont betekent het afschalen van de zorg dat zij er vaker alleen voor staan en dat hun ervaren belasting toeneemt. De kans op overbelasting is groot. Dat geldt ook voor mantelzorgers die hulp bieden aan zeer hulpbehoevende ouderen die, vanwege de omstandigheden in verpleeghuizen langer thuis blijven wonen en hun aanvraag voor opname in een verpleeghuis uitstellen.³⁷

*Aanbevelingen voor beleid*³⁸

- Specifiek voor de zorg is het van belang om zowel het huidige personeelstekort alsook het tekort op middellange termijn te verminderen. Dit kan door de ruimte voor de zorgprofessional te vergroten en goed werkgeverschap te ondersteunen. De SER heeft, als vervolg op de verkenning

³⁶ Zie ook: SCP Coronakompas Zorg en SCP Coronakompas Werk

³⁷ (De Boer et al. 2020)

³⁸ Zie ook: SCP Coronakompas Zorg

uit 2020 naar de toekomst van de zorg, de adviesaanvraag over werken in de zorg³⁹ in behandeling genomen, waarin de overheid vraagt om een brede analyse en een verkenning van oplossingsrichtingen rond begeleiding en beloning van nieuwe medewerkers, loopbaanmogelijkheden en werkplezier, professionele autonomie en financieel perspectief.

- Ondersteun mantelzorg door:
 - o Mantelzorgers te ontlasten door te investeren in voldoende thuiszorg, ambulante begeleiding en dagopvang mogelijk te maken;
 - o De mogelijkheden voor mantelzorgers om praktische hulp en ondersteuning te ontvangen via gerichte communicatie breder bekend te maken;
 - o Werkgevers te betrekken bij het nadenken over de combinatie tussen mantelzorg en werk en meer bekendheid te geven aan mogelijkheden voor verlof;
 - o Zorginstellingen te stimuleren afspraken te maken over flexibele bezoektijden voor mantelzorgers;
 - o Mantelzorgers net als zorgverleners te voorzien van de beschermingsmiddelen die zij gebruiken tijdens de mantelzorg.

4. Start met voorbereiden herstelbeleid

Het moment waarop de bevolking grotendeels gevaccineerd is, het coronavirus weinig impact meer heeft op de dagelijkse gang van zaken en de samenleving en economie vervolgens echt kunnen herstellen, is nog niet te voorspellen en de weg daar naartoe zal mogelijk geen lineair proces zijn. Dat neemt niet weg dat de hoop bestaat dat later dit jaar het aantal beperkende maatregelen (sterk) zal afnemen. Het is evident dat een goed coronabeleid, inclusief een effectieve vaccinatiestrategie, de fase van herstel bespoedigt.

Om te werken aan het herstel na de coronacrisis, is het van belang om nu al een aantal stappen te zetten:

- Beoordeel wat herstel belemmert of kan versnellen en neem op basis daarvan tijdige (en eventueel tijdelijke) maatregelen.
- Herstel zoveel mogelijk waar achterstand is opgelopen op terreinen als betrouwbaar werk, gezondheid, onderwijs, gelijkheid, stabiliteit, investeringen en klimaat, maar bestendig ook gewenste vernieuwingen en innovaties
- Werk alvast met partijen aan een structurele middellange- en lange termijn agenda voor de komende kabinetsperiode.

Het is belangrijk om deze stappen vloeiend in elkaar te laten overlopen, dan wel naast elkaar te laten lopen.

4.1 Coronacrisis werkt sterk door op groot aantal terreinen

We zien op dit moment dat de crisis meerdere ontwikkelingen op het sociale, economische en gezondheidskundige terrein teweegbrengt, versterkt en/ of versnelt. Denk aan een toename van sociale tweedeling, werkloosheid, de toenemende armoede onder kleine ondernemers, verschillende aspecten van thuiswerken en digitalisering, zorg op afstand en sociale innovatie. De crisis heeft een aantal onderwerpen blootgelegd waar tijdens het herstel extra aandacht voor moet komen. Om te komen tot herstel in het perspectief van brede welvaart moeten nu de juiste stappen worden genomen om daarop voorbereid te zijn.

³⁹ Zie: <https://www.ser.nl/-/media/ser/downloads/adviesaanvragen/werken-in-de-zorg.pdf?la=nl&hash=920618D42641789222D428DF27B5E87D>

De grote vraag is hoe de samenleving in zijn vele verschijningsvormen er verder na het herstel uit gaat zien. Enkele ontwikkelingen die daarbij denkbaar zijn:

- De gevolgen voor digitale vaardigheden, onderlinge werkafspraken, arbeid en zorg, werk en privé, beveiliging en privacy, alsook spreiden van woon-werk- en woon-schoolverkeer om verkeerspieken te vermijden wanneer thuiswerken en onderwijs op afstand ook na de herstart nog nodig blijven
- De lopende discussie over de arbeidsmarkt krijgt een nieuwe impuls; voor werk- en inkomenszekerheid, leven lang ontwikkelen en een goede begeleiding van mensen die hun baan verliezen naar een nieuwe werkplek ('van-werk-naar-werk'-beleid).
- Een impuls voor online-winkelen, met gevolgen voor winkelgebieden in dorpen en steden en een opbloeiende innovatie in ondernemerschap, zoals de afgelopen periode zichtbaar werd bij het aanpassen van restaurants en thuisbezorging
- Een (her)waardering voor de publieke sector. Dit geldt in het bijzonder voor de zorg, het onderwijs en andere dienstverlenende sectoren die tijdens de coronacrisis onder grote druk enorme inspanningen hebben moeten verrichten.
- Hernieuwd zicht op het belang van de culturele sector voor het algemene welbevinden van grote delen van de bevolking.
- Duurzame aanpassingen in mobiliteit, internationaal toerisme en vliegverkeer en een grotere verwevenheid op internationaal vlak

In de aanloop naar terugdringing van het coronavirus is het wenselijk om een perspectief op de toekomst te ontwikkelen. Diverse vragen komen daarbij op. Hoe zullen bovengenoemde aspecten zich verder ontwikkelen en welke elementen moeten we herstellen of juist veranderen? Zijn er daarnaast wenselijke ontwikkelingen die juist in beleid moeten worden ingebed en wat is het wenkend perspectief van de verschillende ontwikkelingen? Voorbereiden op herstel door het beantwoorden van deze vragen biedt perspectief aan de samenleving en helpt beleidsmakers de voorbereidingen voor nieuwe wensen en behoeftes te treffen. Zet daarom verschillende dialoogtafels op om een brede dialoog te voeren, om gezamenlijk na te denken over het herstelbeleid en een breed gedragen toekomstperspectief. De huidige voorbereiding op herstel en de inzet op dialoog van de overheid kan daarmee uitgebreid en versterkt worden, onder andere door ook dialoogtafels op regionaal of stedelijk niveau te organiseren zodat herstel ook van onderop kan plaatsvinden en sociale cohesie wordt bevorderd. Gemeenten kunnen daar een belangrijke rol in spelen. Het werken aan de toekomst met zoveel mogelijk betrokkenen kan ook bijdragen aan de onderlinge solidariteit en een positief gevoel.

Aanbevelingen voor beleid

- Inventariseer voor de meest geraakte beleidsterreinen welke ontwikkelingen mogelijk door de coronacrisis tot nieuwe wensen en behoeftes leiden.
- Stimuleer op korte termijn de inzet van dialoogtafels om na te denken over de gevolgen hiervan voor samenleving en beleid, ook op regionaal niveau. Formuleer daarbij doelen voor herstel vanuit het perspectief van een brede welvaart en ga met de samenleving in gesprek hoe dat het best bereikt kan worden. Maak daarbij onderscheid tussen middellange termijn beleid dat redelijk los van coronacrisis staat en (tijdelijk) beleid dat nodig is om echt te herstellen.
- Zorg daarbij voor betrokkenheid van brede doelgroepen, om zo een vollediger beeld te krijgen wat de veelheid van welvaartsaspecten voor huishoudens en ondernemers en werkenden betekent en waar bij het herstel rekening mee te houden.

4.2 Investeer in economische structuurversterking

Voor de langere termijn zal het beleid zich moeten richten op het ondersteunen van herstel in het perspectief van brede welvaart waar iedereen van kan meeprofiteren. De bouwstenen van het economische herstelbeleid heeft de Denktank in zijn eerste advies *Contouren voor een Intelligent Coronabeleid* geschetst. Het is zaak deze de komende maanden verder in concreet beleid te vertalen.

Tien bouwstenen voor herstelbeleid

In zijn eerste advies richtte de Denktank Coronacrisis zich in algemene zin op het ontwikkelen van een intelligent herstelbeleid voor de Nederlandse samenleving en economie. Het gaat hierbij om de volgende tien bouwstenen:

1. Blijf steun en vertrouwen geven
2. Verbind het herstel met grote transities
3. Europese samenwerking is noodzakelijk
4. Blijven leren is belangrijker dan ooit
5. Laat geen generatie verloren gaan
6. Aan de slag met een nieuwe arbeidsmarktagenda
7. Zorg voor (nieuwe) kwetsbare groepen
8. Houd de waardering voor cruciale beroepen vast
9. Waardeer veerkracht en maak maatwerk mogelijk
10. Wees voorbereid op een derde golf of een nieuwe pandemie

Investeren in langetermijnoplossingen

Een centraal uitgangspunt van het herstelbeleid is dat nieuwe investeringen zich richten op de middellange- en langetermijnagenda die al voor de coronacrisis zichtbaar was. Het toekomstige verdienvermogen met oog voor de grote maatschappelijke uitdagingen moet hierbij volgens de Denktank centraal staan. Grote transities zoals digitalisering, verduurzaming en vergrijzing alsook het streven naar een inclusieve en divers samengestelde arbeidsmarkt zijn in belangrijke mate richtinggevend en sturend. De coronacrisis heeft daarnaast het belang van een goed functionerende publieke sector, waaronder de zorg, onderwijs en veiligheid, voor het welzijn en de economie weergegeven, en is daarmee belangrijk om mee te nemen in het herstelbeleid (zie ook paragraaf 4.3).

R&D en innovatie als basis voor groei van brede welvaart

Na de gezondheids crisis moet een inclusieve en duurzame economische groei centraal staan: om de terugval in ons collectieve inkomen 'terug te verdienen', om onze opgelopen collectieve schuld te adresseren en om een aantrekkelijk toekomstperspectief te creëren. Maar deze groei mag niet ten koste gaan van ons collectieve en toekomstige welzijn. Juist onderzoek en innovatie zijn voor Nederland de belangrijkste 'drivers' om additionele groei van onze economie te genereren, en tegelijkertijd de maatschappelijke uitdagingen (transities) waar wij voor staan te adresseren. Een stevige economische groei is cruciaal om toekomstige collectieve lasten te dragen, om een welvarend land te kunnen zijn waarin alle inwoners kunnen participeren en waar het prettig en gezond wonen is.

Herstelbeleid inzetten om te verduurzamen

Nationaal en internationaal is er door verschillende partijen bepleit de coronacrisis te benutten voor een herstelbeleid dat zich voor een belangrijk deel richt op grote verduurzamingsopgaven. Zo zijn de gezamenlijke planbureaus er voorstander van reeds voorgenomen langetermijndoelen sneller te realiseren waardoor synergiekansen benut

kunnen worden⁴⁰. Als voorbeelden noemen de planbureaus het voorgenomen klimaatbeleid en de bijbehorende inzet op verduurzaming van de industrie, de energievoorziening, de mobiliteit, de gebouwde omgeving en het grondstoffengebruik⁴¹. Een verkennend onderzoek van de Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (Rli) wijst uit dat er diverse versnellingsmogelijkheden zijn maar dat er in de praktijk ook obstakels zijn als diverse beoordelingscriteria gelijktijdig worden gehanteerd. (zie kader).

Groen uit de crisis?

De Rli noemt zeven terreinen die voor versnelde 'groene' investeringen in aanmerking komen: verduurzaming van de gebouwde omgeving, versnelling van woningbouw, toekomstbestendige energie-infrastructuur, verduurzaming van het landelijk gebied, emissieloze mobiliteit, emissieloze lucht- en scheepsbouw en klimaatadaptatie.

De raad hanteert op elk van deze zeven terreinen een beoordelingskader om inzicht te krijgen waar de grootste meerwaarde kan worden bereikt. Dit beoordelingskader bestaat uit vijf criteria: De maatregelen moeten:

1. in de komende kabinetsperiode uitvoerbaar zijn;
2. in de komende kabinetsperiode bijdragen aan behoud van werkgelegenheid of aan het creëren van (nieuwe) werkgelegenheid en verdienvermogen;
3. bijdragen aan economische structuurversterking;
4. bijdragen aan de transitie naar een duurzame leefomgeving;
5. bijdragen aan sociale rechtvaardigheid.

Bron: Rli-advies (2020), *Groen uit de crisis*, Den Haag.

Innovatiegedreven welvaartsgroei vereist ook dat de Nederlandse economische structuur zich versterkt met nieuwe kennisintensieve sectoren en bedrijven. Veel bestaande bedrijven zijn als gevolg van de coronacrisis echter in de 'overlevingsmodus', en niet in de 'groeimodus'. Hierdoor loopt de private financiering van onderzoek en innovatie sterk terug. Dit komt omdat de risico's bij investeringen in innovatietrajecten relatief groot zijn, en de rendementen hiervan op dit moment uitermate onzeker. Het probleem is dat deze 'onderinvestering' leidt tot structurele schade aan de onderzoeks- en innovatiecapaciteit van bedrijven én kennisinstellingen, en daarmee aan het toekomstige groeivermogen van de Nederlandse economie.

Internationale samenwerking

In zijn advies *Samenwerking in Europa* wees de Denktank al op de noodzaak om in te zetten op een veel nauwere samenwerking binnen de Europese Unie en dit ook te vertalen in meer samenhang in de grote investeringsopgaven. We hebben er belang bij dat zoveel mogelijk landen zo snel mogelijk weer de weg naar economisch en maatschappelijk herstel weten te vinden. Dat geldt in het bijzonder voor de andere lidstaten van de Europese Unie waarmee wij vaak intensieve handels- en investeringsrelaties onderhouden. Belangrijk is ook om de nationale investeringsprogramma's goed met de Europese investeringsprogramma's te verbinden. Dit geldt bijvoorbeeld voor de uitvoering van het Nederlandse Klimaatakkoord en de investeringsagenda's in de Europese Green Deal.

⁴⁰ Zie SCP et al. (2020) Briefadvies *Aandachtspunten voor een herstelbeleid*, Den Haag, p. 4.

⁴¹ Zie ook: PBL (2020) *Van coronacrisis naar duurzaam herstel*, Den Haag.

Minder welvarende landen, buiten Europa, voelen de gevolgen van de coronacrisis evenzeer als Nederland en andere rijke landen. Bovendien zijn veel landen niet in staat de steunpakketten zoals we in Nederland hebben, te evenaren. Daar komen nog aanvullende problemen bij: een grote informele economie, een terugval in vraag (bijvoorbeeld door afgezegde orders uit de rijke delen van de wereld) en achteraan in de rij aansluiten als het gaat om beschikbare vaccins. We zouden in het herstel ook oog moeten hebben voor herstel op wereldniveau. Omdat dat dit een morele plicht is, maar ook uit geopolitieke en (macro-)economische overwegingen.

Nederland heeft de mogelijkheden en verantwoordelijkheid om ook internationaal een groen en sociaal herstel te stimuleren. We bevelen daarom aan het buitenlandbeleid daarop aan te sluiten, zodat we, als we in Nederland en Europa hersteld zijn, ook een goedwerkende internationale samenwerking, duurzame overlegstructuren en goed functionerende handelspartners hebben. Het bedrijfsleven heeft hierin ook een eigen verantwoordelijkheid. In het voorjaar van 2020 riep de SER het Nederlandse bedrijfsleven daarom op om solidair te zijn met partners in productielanden. Van bedrijven die internationaal zaken doen wordt verwacht dat zij dit met gepaste zorgvuldigheid (due diligence) doen conform de OESO- en VN-richtlijnen. Juist in tijden van crisis is het van cruciaal belang dat bedrijven hier zo goed mogelijk invulling aan geven.

Aanbevelingen voor beleid

- Benut de crisis voor een groen en innovatiegedreven economisch herstel. Stel een breed gedragen agenda met concrete beleidsvoorstellen en projecten op.
- Publieke ondersteuning die nu gebruikt worden om de economie te "stutten" zou ook gericht moeten kunnen worden op het in stand houden van de innovatiecapaciteit van de NL economie.
- Benut het Nationaal Groeifonds de komende jaren optimaal voor duurzame investeringen gericht op brede welvaarts-groei.
- Onderzoek in hoeverre Europese programma's en projecten behulpzaam kunnen zijn om de nationale verduurzamingsopgaven te versnellen.
- Stimuleer dat het Nederlandse bedrijfsleven voldoet aan de richtlijnen voor internationaal maatschappelijk verantwoord ondernemen.

4.3 Investeer in versterking maatschappelijke vitaliteit

De coronacrisis heeft blootgelegd dat ons land maatschappelijk kwetsbaar is. Een belangrijk onderdeel van het herstelbeleid is daarom dat naast investeringen in economische structuurversterking ook de maatschappelijke vitaliteit wordt versterkt. Eerder in dit advies is weergegeven dat sociaal-maatschappelijke vitaliteit en herstel ook van belang is voor de economie en het welzijn van de samenleving. Het is daarom van belang om na te denken en met elkaar in gesprek te gaan over herstelbeleid voor de arbeidsmarkt, de zorg, het onderwijs en specifieke doelgroepen als kwetsbare groepen en jongeren. Daarbij is het herstel niet per definitie gericht op een terugkeer naar de oude situatie, maar dient het herstelbeleid juist ook in het teken te staan van lessen die we hebben geleerd en de wenselijke ontwikkelingen van de afgelopen periode. Uiteindelijk kunnen de lessen van de afgelopen periode en het daarop gebaseerde herstelbeleid verder uitgewerkt worden structurele vernieuwingen en versterking van de maatschappelijke vitaliteit. Hieronder wordt een nadere weergave gegeven van de verschillende aspecten om tot dat herstelbeleid te komen.

Arbeidsmarkt

De arbeidsmarkt zal een belangrijk onderdeel zijn van het herstelbeleid. In het eerdere advies *Contouren voor een Intelligent Herstelbeleid heeft de Denktank Coronacrisis* aanbevelingen gedaan welke aspecten van de arbeidsmarkt een plek in het herstelbeleid zouden moeten krijgen.⁴²

Naast de aanbevelingen uit het eerdere advies is het mogelijk dat groepen werkenden na de crisis niet meer in dezelfde sector aan de slag kunnen komen of minder makkelijk nieuwe opdrachten zullen vinden. Gericht werkgelegenheidsbeleid is nodig waarbij van-werk-naar-werk trajecten zeer belangrijk zullen zijn. In november is het kennisdocument *Leren & ontwikkelen en de bijdrage aan van-werk-naar-werk* van de Denktank Coronacrisis gepubliceerd, en zijn daarnaast nieuwe afspraken gemaakt over leven lang ontwikkelen (LLO) en van-werk-naar-werk (VWNW) trajecten. Voor het herstel is het van belang om structureel te blijven werken aan een arbeidsmarktinfrastructuur waarmee LLO en VWNW-trajecten sneller uit te voeren zijn. Daarbij kan worden geleerd van de huidige periode, wie op welk moment het beste een bepaalde rol kan oppakken, welke regelingen werken, wie er gebruik van maakt en of doelgroepen aan de onderkant van de arbeidsmarkt ook worden bereikt. Bij het herstel kan ook nadrukkelijk aandacht zijn voor het koppelen aan het proactief benutten van kansen in die sectoren en beroepen die nodig zijn voor de transities waarvoor we staan en aan de sectoren waar juist extra werkgelegenheid ontstaat.

Bovendien werken veel mensen nu door de crisis noodgedwongen thuis. Het is de vraag of werkenden naar verwachting na de crisis meer zullen blijven thuiswerken. Het succes en de beleving van thuiswerken staan of vallen bij acceptatie en facilitering door werkgever en werknemer, en de afspraken die op niveau werkgever-werknemer worden gemaakt. De ervaring van thuiswerken verschilt immers per persoon en per onderneming. De SER zal bovendien in 2021 een adviesaanvraag behandelen over thuiswerken, waarin de overheid de SER zal vragen hoe in de toekomst tot een optimale balans kan worden gekomen tussen werken op de werkvloer en thuiswerken. Welke goede zaken levert het thuiswerken op en moeten behouden blijven met het oog op de periode na corona? Welke negatieve effecten of belemmeringen worden ervaren die nu al maar ook in de toekomst verminderd moeten worden?

Onderwijs

Hoogwaardig onderwijs is van groot belang voor onze economie en maatschappij. Het draagt bij aan productiviteitsstijging, maatschappelijke samenhang en kan sociale ongelijkheid voorkomen. Het belang van goed onderwijs wordt tijdens de crisis extra zichtbaar en moet ook in het herstelbeleid duidelijk naar voren komen, zeker gezien het grote risico van de toenemende kansengelijkheid doordat kinderen gedwongen afstandsonderwijs volgen. Hierbij is het ook belangrijk om nadrukkelijk de voorschoolse fase en het basisonderwijs onder de aandacht brengen. Het herstelbeleid kan zich onder andere richten op de lessen die we het afgelopen jaar hebben geleerd over afstandsonderwijs. Het herstelbeleid kan zich ook richten op het belang van oplossingen en arrangementen voor deze generatie kinderen en jongeren, vanaf voorschool/basisonderwijs tot aan universiteit, die door de crisis achterstanden hebben opgelopen, bijvoorbeeld op basis van een nationaal programma. Naast aandacht voor het reguliere onderwijs vraagt ook het leren van volwassenen en werkenden om prioriteit. De overheid en sociale partners zetten zich hier gezamenlijk voor in, en zal een belangrijke rol spelen bij de arbeidsmarkt vraagstukken tijdens het herstel, maar ook voor de duurzame inzetbaarheid van werkenden (zie hierboven bij arbeidsmarkt).

⁴² Zie: <https://www.ser.nl/nl/Publicaties/denktank-coronacrisis-herstelbeleid>

Zorg en publieke dienstverlening

Er is veel waardering voor de vele mensen in cruciale beroepen die heel hard werken om tijdens de crisis de Nederlandse samenleving en economie draaiende houden. De waardering raakt uiteraard het zorgpersoneel maar evengoed de mensen in de supermarkt, het openbaar vervoer, het onderwijs, de mensen die het steunbeleid hebben uitgevoerd, enzovoorts. In het herstelbeleid is de vraag aan de orde hoe deze waardering in de post-coronaperiode een vervolg kan krijgen. Deze vraag heeft vooral betrekking op de publieke dienstverlening. Hoewel de tevredenheid over veel publieke voorzieningen hoog is, was er de afgelopen jaren ook sprake van een toename van klachten over de kwaliteit en de toegankelijkheid van de publieke dienstverlening. Het is belangrijk aandacht te besteden hoe deze herwaardering vorm gaat krijgen in bijvoorbeeld de zorg, het onderwijs en veiligheid. Het gegroeide vertrouwen in de professionals – en ook de vrijwilligers – in de publieke sector tijdens de coronacrisis biedt een basis om in het herstelbeleid, op grond van de positieve ervaringen, de publieke dienstverlening bij te buigen en de aantrekkelijkheid van de publieke sector als werkgever te vergroten. Het is belangrijk om dit samen met betrokkenen vorm te geven en de tekorten aan personeel in deze sectoren weg te werken.

Bijzondere aandacht in het publieke domein vraagt de culturele sector. Hoewel deze sector zich ook deels in de private markt afspeelt, juist omdat in deze sector de laatste jaren een groeiend besef is geweest niet alleen afhankelijk te willen zijn van overheidssubsidie. Het ondernemerschap is sterk gegroeid, maar daarmee ook een aantal kwetsbaarheden, zoals een groeiend aantal zzp'ers met weinig armslag en tijdelijke krachten werken.⁴³ Het volkomen stil komen te vallen van deze sector die ook een grote publieke waarde heeft, vraagt gezamenlijke zorg en aandacht zowel van de sector als van de overheid, zeker gezien het risico dat het lang zal duren voordat weer op volle sterkte kan worden gewerkt.

Kwetsbare groepen

Sommige groepen lopen meer risico op langdurige werkloosheid en financiële problemen tijdens de crisis, waaronder jongeren die willen beginnen of net zijn begonnen met werken, mensen met een migratieachtergrond of met een arbeidsbeperking, maar ook steeds meer ondernemers. Kwetsbaren op de arbeidsmarkt kunnen door de crisis naast werkloosheid ook te maken krijgen met inkomensverlies, een toename van armoede en schulden, een verminderd welbevinden en een verlies van vaardigheden op de lange termijn. Velen hiervan hadden voor de crisis uitbraak al achterstanden op de arbeidsmarkt. Herstelbeleid kan erop gericht zijn om deze gevolgen ook op langere termijn deze gevolgen te beperken en zoveel mogelijk mensen aan het werk te helpen en te houden. De Denktank Crisis heeft eind 2020 een kennisdocument gepubliceerd over kwetsbare doelgroepen waarin naast concrete aanbevelingen ook aanknopingspunten worden gegeven voor herstelbeleid.⁴⁴

In het recente advies van de Jongeren Denktank Coronacrisis worden daarnaast aanbevelingen worden gedaan om te komen tot een herstelbeleid voor jongeren, gericht op de thema's werk, wonen, onderwijs en klimaat.

Ook de versterking van de arbeidsmarktpositie van vrouwen zal bijzondere aandacht in het herstelbeleid vragen.⁴⁵ Er is een risico dat als gevolg van de crisis de aandacht voor dit onderwerp ondergesneeuwd raken. In tijden van recessie zagen we vaak de arbeidsmarktpositie van vrouwen verslechteren. Dat zouden we nu moeten voorkomen.

⁴³ Zie ook het advies *Passie: versterking van de arbeidsmarkt in de culturele en creatieve sector* (SER en Raad voor Cultuur, 2017) blootgelegd.

⁴⁴ Zie uitgebreider: Denktank Coronacrisis (2020) *Neem iedereen mee: Kwetsbare groepen op de arbeidsmarkt*. <https://www.ser.nl/-/media/ser/downloads/overige-publicaties/2020/iedereen-mee-kwetsbare-groepen.pdf?la=nl&hash=FA5EF9D58DB5E36370CB81CF6D24D60F>

⁴⁵ Zie ook SER-adviezen *Diversiteit in de top, tijd voor versnelling* (2019), *Leven en werken in de toekomst* (2016) en *Gelijk goed van start* (2016).

5. Slotbeschouwing

Het coronavirus zal nog langere tijd in onze samenleving aanwezig zijn. De combinatie van nieuwe varianten van het virus en het niet in een keer kunnen vaccineren van de gehele bevolking maakt het belangrijk dat we nu blijven volhouden en doorpakken. Het bedwingen van de crisis is niet alleen cruciaal voor onze gezondheid, maar ook voor onze economie en welzijn. Daarvoor is solidariteit nodig, en een effectief en intelligent coronabeleid.

Dat vraagt om een adaptieve houding, een goede timing en een helder geformuleerd stappenplan bij het afbouwen of opschalen van de maatregelen, maar ook om nu al na te denken over slimme maatregelen, waardoor met een goede combinatie van een effectieve vaccinatie- en teststrategie, op den duur de economie meer verantwoord open kan. We moeten intensief blijven communiceren en het beleid uitleggen om de naleving van het beleid te stimuleren, en bovendien inzetten op effectieve handhaving met voldoende capaciteit. Uitvoerbaarheid van het beleid is daarbij essentieel.

De coronacrisis raakt iedereen, maar bepaalde groepen worden extra hard geraakt. Het is daarom belangrijk dat we de steun aan ondernemers, werknemers en kwetsbare groepen voorzetten en intensiveren waar nodig, om zo de gevolgen van de crisis zoveel mogelijk te beperken. De coronacrisis leidt bovendien tot veel onzekerheid en de druk op ons welzijn kan de komende maanden verder toenemen. Het is daarom van groot belang om ook de komende maanden de gevolgen van de crisis te blijven monitoren en naast de financiële steun ook met een concrete aanpak aandacht te besteden aan het mentale welzijn. Hier kan met vele maatschappelijke partijen aan worden samengewerkt.

Uiteindelijk zal een groot deel van de bevolking gevaccineerd zijn en we in een fase van herstel terecht komen. Hoewel we nog geen zekerheid hebben wanneer die fase aanbreekt, is het belangrijk om nu al te starten met het voorbereiden van het inhoudelijke herstelbeleid dat we na de coronacrisis gaan inzetten. Welke schade en achterstanden moeten we na de crisis herstellen? Zijn er ook ontwikkelingen die we juist willen behouden? Betrek partijen bij die voorbereiding, door middel van dialoogtafels op nationaal en regionaal niveau. Door met zoveel mogelijk betrokkenen te werken aan de toekomst kunnen we bijdragen aan de onderlinge solidariteit en gezamenlijk werken aan een helder en hoopvol perspectief op de toekomst van Nederland.

Contactgegevens

SOCIAAL-ECONOMISCHE RAAD
Bezuidenhoutseweg 60
Postbus 90405
2509 LK Den Haag

T 070 3499 525

E communicatie@ser.nl

www.ser.nl

© 2021, Sociaal-Economische Raad